

SZENT ÁGOTA KENYERE*

A középkori egyház mindennapi gyakorlatának lényeges részét képezte az a mágikus jellegű tevékenység, amely a hívek legkülönbébb szükségleteinek kielégítésére, testi-lelki bajainak orvosolására irányult különféle verbális eszközök, leginkább áldások és átkok, *benedikciók és exorcizmusok* segítségével. Ez a kutatók némelyike által egyházi mágiának vagy fehér mágiának nevezett gyakorlat, amely a rendkívül változatos szöveghagyományán keresztül Nyugat-Európában különösen jól megragadható, erősítette a hívek és a papság kapcsolatát, egymásra utaltságát, és végső soron a kereszténység felvétele előtti vallási gyakorlat számos kiszorított elemét helyettesítette.¹

A kora újkorban végbement többrétegű mentalitásbeli változás, az egyházi gondolkodás átalakulása a katolicizmuson belül a korábbi változatos benedikciós gyakorlat visszaszorulását, mondhatni „megtisztítását” hozta magával. A 16-17. században átalakított hivatalos szertartáskönyvekben, rituálékban a korábbi áldásoknak mindössze a töredéke kapott helyet. A középkor végi benedikciók egy része azonban „félhivatalos” úton, például szerzetesek (különösen ferencesek és jezsuiták) által kiadott gyűjteményekben, vagy kéziratos formában tovább élt a kora újkori évszázadokban, sőt a korábbi minták nyomán, hosszabb-rövidebb szövegelemek felhasználásával újabbak is keletkeztek ezalatt. Az emberek transzcendentális igényeinek sokfélesége helyenként még a 20. században is azt eredményezte, hogy a hívek közösségében élő pap – egyéni megítélése szerint – valamilyen „nem hivatalos” szertartás segítségével szolgálta ki ezeket.²

Az egyházi benedikciók és exorcizmusok néprajzi vizsgálatának szükségességét nálunk Bálint Sándor kezdeményezte, aki átfogó összefoglalásaiban az egyes ünnepek és a hozzájuk tartozó szentelmények kapcsán rendszeresen utalt azok művelődéstörténeti hátterére azzal a megjegyzéssel, hogy a liturgiátörténeti kérdések részletes tisztázása a jövő nemzedék feladata.³ Az elterjedés vizsgálatára alkalmas összehasonlító európai adatok mennyisége és egységes keretben való értelmezésének nehézsége egyaránt arra inti az ilyen irányba vizsgálódó kutatót, hogy a szentelményeket egyenként vesse minél tüzetesebb elemzés alá.⁴

A következőkben egy hajdani szentelmény, a Szent Ágota tiszteletére szentelt kenyér eredetének és magyarországi használatának kérdését tárgyaljuk eleddig nem ismertetett történeti forrásadatok bemutatásával. Még ez az egyetlen áldástípusra

* Kutatásainkat a Magyar Tudományos Akadémia/Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklor Szövegelemzési Kutatócsoportjában, az Oktatási Minisztérium Deák Ferenc Ösztöndíja támogatásával, az OTKA T 046472 számú programjának (témavezető: Pócs Éva) keretében végezzük.

¹ Franz, A. 1909.; Thomas, 1971.; Pócs 2002.

² A témáról ld.: Bárh D. 2004.

³ Bálint 1938. 303; 1944. 99-128.; 1973; 1977.

⁴ Vö.: Bárh 2000.

összpontosító rövid tanulmány sem léphet túl azonban a vázlatosság és egyszerűsítés kényszerű keretein. Mindez a jelenség összetettségéből és a filológiai elemzés igényéből egyenesen következik.

Ágota az egyház egyik korai vértanú szentje, aki a szicíliai Catania városában élt a 3. században. A három évszázaddal később keletkezett, több-kevesebb történeti hitelű mártírtákták szerint az előkelő szűz a Decius-féle üldözések idején került össze-tűzésbe a helyi hatalommal. Börtönbe vetették és válogatott kegyetlenségű kínzásoknak vetették alá. Ő azonban nem volt hajlandó megtagadni hitét és megszegni szüzességi fogadalmát. A legenda szerint a megcsonkított testét, levágott mellét éjjel maga Szent Péter gyógyította meg. Az égetéses kínzásokat fokozandó a börtönpadlóra cserépdarabokat és forró parazsat terítettek szét, majd ebben forgatták meg meztelenül. A börtönben halt meg Kr. u. 251 körül. Sírjára angyalok helyeztek márványtáblát, a következő felirattal: „MENTEM SANCTAM SPONTANEAM HONOREM DEO ET PATRIAE LIBERATIONEM” (Szent és kész elmét, az Istennek tiszteletet és a hazának szabadulást). Halála napjának egy éves évfordulóján kitört az Etna, amelynek pusztítását a város lakói az Ágota koporsóját borító lepel segítségével akadályozták meg.⁵

Ágota tisztelete viszonylag gyorsan elterjedt a keresztény Európában. A középkor legnépszerűbb szentjei közé tartozott. Oltalmára és közbenjárására elsősorban a tűzvész ellen számítottak. E funkcióját Catania lakossága is erősítette, akik az évszázadok során számos alkalommal kérték segítségét a vulkánkitörések ellen. A csodáit számba vevő akták első helyen a szicíliai város ismétlődő megmenekülésének látványos eseményeit tartalmazzák. Emellett számos csodás gyógyulást, megszállottsági esetet jegyeztek fel kalandos sorsú holtteste és különféle ereklyéi kapcsán.⁶

A hagyomány február 5-ét rögzítette Ágota halálának napjaként, és mind a mai napig ezen a napon ünnepli meg emlékét az egyház. Mind e naphoz, mind pedig a vértanú közbenjárásához az évszázadok során számos olyan szenttiszteleti elem társult, amelyek egyfelől a történeti forrásokban, másfelől – töredékes és némiképp átalakult formában – a népi hiedelmek rétegében ragadhatók meg.

Az Ágota-tisztelethez tartozó laikus vallási jelenségek nagy része valamilyen módon kapcsolatba hozható a szent életrajzi legendáriumában megőrződött momentumokkal. Európa különféle tájain jónéhány efféle szokást és hiedelmet rögzítettek a 19-20. századi néprajzi leírások. Németországban, főként a dél-német katolikus vidéken kenyeret, gyertyát, vizet, lisztet, bort és gyümölcsöket szenteltek Ágota tiszteletére. A szentelmények és adományok profán használatában a tűzvész elleni védekezés mellett a szántóföldi vetések és a haszonállatok védelme, a haláljósítás, a különféle betegségek, köztük a mellbetegségek elleni védelem stb. egyaránt szerepet játszott.⁷

⁵ LThK I. 126.; Vogel 1866-68. I. 108-110.; Bálint 1977. I. 208.

⁶ AS 1658. I. 595-656.

⁷ HDA I. 208-211.; Freudenthal 1931. passim; Pascher 1963. 600.

Az Ágota-legenda egyik fontos eleméhez, az angyalok által elhelyezett sírfelirat szövegéhez szintén mágikus funkció kapcsolódott, méghozzá a tűzvész elhárításának képzetköre. A középkorban előszeretettel vésették házak, templomok kapujára, helyezték el szentelt gyertyák oldalára. A kora újkortól kezdve Európa több pontján adatok bizonyítják az ún. Ágota-cédula használatát, amely egyházi szentelményként bukkan föl a történeti forrásokban és a néprajzi leírásokban. A cédulák, amelyeket a házak ajtajára szegeztek, illetve tűzvész esetén a tűzbe hajítottak, az idézett sírfelirat szövegének néhány szavas kibővítését is tartalmazták („*Ignis a laesura protege nos, o Agatha pia*”), amelyben Ágotához fohászkoztak a tűzvész elhárítása érdekében.⁸ Az Ágota-cédula magyarországi használatát Bálint Sándor is föltételezte, noha efféle konkrét hazai adatot nem idézett.⁹ Kétségtelen, hogy a szöveg rövidebb, kiegészítés nélküli változata helyet kapott az esztergomi bazilika hajdani főkapuján, miként azt egy, a *porta speciosa* pusztulásá előtt készült 18. századi képmás az utókor számára megőrkítette. A középkorban népszerű szöveget minden bizonnyal a 12. században leégett templomot újjáépítető Jób érsek vésette rá a francia építészeti hatást tükröző kapu boltívére valamikor 1188 és 1195 között.¹⁰ Az érsek indíttatása a templom sorsfordulót figyelembe véve még akkor is egyértelmű, ha a tűz elhárítását kérő záradék nélkül került is ki az Ágotához kötődő jelmondat. A szöveg népszerűségét bizonyítja, hogy számos harang oldalán is elhelyezték.¹¹ Az esetleges tűzesetek Ágota közbenjárására történő távoltartásának szándéka ebben az esetben sem kétséges.

Mindezek az adatok azonban csupán közvetetten utalnak az Ágota-cédula hazai használatára. Erre vonatkozóan újabb kutatásaink is csak szórványos ismereteket nyújtanak. A szentelmény elterjedtségére beszédes bizonyítékot nyújt az a körülmény, hogy a cédula használata – legalább említés szintjén – szerepel a kalocsai érsekség 18. századi hivatalos szertartáskönyvében. Az újkori *Rituale Colocense* összeállítója, Patachich Gábor érsek 1738-ban több eltérést eszközölt a római és az esztergomi rituáléhoz képest.¹² Az apróbb, ám szempontunkból sokszor rendkívül lényeges eltérések közé sorolható a szerkönyv utolsó oldalain közölt exorcizmusok egy része. Az „*Exorcizmus contra ignem*” című szertartás, amely önmagában is rendkívül tanulságos a tűzvésszel szembeszálló pap számára előírt megsemmisítő erejű, ördögűző jellegű imádságokkal, azzal az utasítással zárul, hogy az imák után hintsék meg szenteltvízzel a tüzet, majd az Ágota napján szentelt kenyeret és cédulát vessék a lángok közé.¹³ A hivatalos egyházmegyei rituáléban szereplő adat mind az Ágota-cédula, mind pedig az Ágota-kenyér hazai használatára rámutat. Hogy az utóbbi szentelmény a 18. századot megelőzően milyen művelődéstörténeti utat járt be? A következőkben erre hozunk adalékokat.

⁸ HDA I. 211.; LThK I. 126-127.; Koren 1934. 91-92.; Freudenthal 1931. 416-417.

⁹ Bálint 1977. I. 208-209.

¹⁰ Czobor 1900. 181.; Dercsényi 1947. 25-26.

¹¹ Bálint 1977. I. 209.; Simándi 2001. 172.

¹² Vö.: Bárh 2002.

¹³ „*Aspergatur aqua, et projiciantur panis et schedulae in festo S. Agathae benedictae in ignem*” – COL 1738. 376-378.

Ágota kenyérének, mint a tűz elleni védekezés eszközének történeti nyomai csupán a 16. századig nyúlnak vissza. Sem Európában, sem Magyarországon nem maradt fenn középkori adat e szentelményre vonatkozóan. A kenyérszentelés különféle formáit összefoglaló Adolph Franz a benedikció elterjedését két 16. századi szertartáskönyv (Valencia, 1514; Konstanz, 1593) adatával támasztotta alá.¹⁴ Más források szerint a szentelmény első németországi említése 1516-ból adatható.¹⁵ A franciaországi rítusok változatainak gyűjteményében egy 1531-ben nyomtatott lyoni misekönyv Ágota napi előírásai között szerepel a kenyérszentelésre történő utalás, igaz a szentelmény használatának megjelölése nélkül.¹⁶ Bálint Sándor összefoglaló művében annyit jegyzett meg, hogy az áldás „keletkezésének körülményei tudomásunk szerint még tisztázatlanok”.¹⁷

Összehasonlító liturgiátörténeti és történeti néprajzi kutatásaink mellékvágányaként több európai adatot találtunk Ágota kenyérére vonatkozóan. Mivel nem kifejezetten e benedikciók képezték kutatásunk fő irányvonalát, korántsem állítjuk, hogy az alábbiakban említett néhány adat teljességre törekszik a témakörben. A magyarországi elterjedést illetően azonban mindenképpen tanulságokkal szolgálhatnak.

Időrendi okokból feltétlenül a sor elejére kívánkozik Albertus de Castello nagy-szabású gyűjteménye, amely 1523-ban látott napvilágot Velencében, és az összeállító megjegyzése szerint a korábbi időszak, tehát a késő középkor szertartáskönyvei alapján készült. A „*Benedictio panis in festo sante agathe contra ignis periculum*” címmel közölt rövid szertartás imádságai és lefolytatása tartalmazza a későbbi forma legfontosabb elemeit.¹⁸ A *Liber Sacerdotalis* egyike volt azon három 16. századi gyűjteménynek, amelyek az 1614-ben kiadott *Rituale Romanum* elsődleges forrásának tekinthetők. Utóbbi szertartáskönyv pedig később valamennyi katolikus egyházmegye rituáléjának követendő mintájává vált.¹⁹ A középkori áldások nagy részétől „megtisztított” római szertartáskönyv Castello gyűjteményéből többek között az Ágota napi kenyérszentelést sem örökítette át.²⁰ Megtették viszont ezt némely európai egyházi vezetők, akik valamilyen okból fontosnak tartották e benedikció felvételét az általuk összeállított szertartáskönyvbe. Példaként említhetjük az 1694-ben kiadott olműt-i rituálét, amelyben a fentihez hasonló címmel szerepel az áldás szövege.²¹ A csehországi elterjedést erősíti, hogy az áldás egy cseh ferences rituále 1695-ben megjelent változatában is helyet kapott. Ugyanitt Ágota tiszteletére vezet is szenteltek szintén tűzelhárító funkcióval.²² Az, hogy az áldás nyoma a középkori eredetű benedikciók gyűjtőhelyének, és ezáltal csupán „félhivatalos” szertartáskönyvnek számító ferences rituáléban is megjelent, nem annyira meglepő, mint a hivatalos rituáléban számító olműt-i szerkönyvben való előfordulás. Ugyanilyen váratlan, hogy a rítus több 18-19. századi lengyel és litván szerkönyvben is szerepel. A vilni-

¹⁴ Franz 1909. I. 272-273.

¹⁵ HDA I. 210.

¹⁶ Martène 1736-1738. III. 566.

¹⁷ Bálint 1977. I. 209.

¹⁸ LS 1523. f. 221.

¹⁹ Vö.: Bárth 1999. 361-363.

²⁰ ROM 1635.

²¹ OLM 1694.

²² FRA 1685. 103.

usi és krakkói rituálék az Ágota napi kenyér megáldása mellett egyaránt tartalmazzák a vízszentelés motívumát is.²³

Különbféle szörványos adatok alapján sejthető, hogy a 17. századi Magyarországon – főként a missziós munkát végző szerzetesrendek kezén – több „félhivatalos” szertartáskönyv volt használatban. Több mint valószínű, hogy az említett cseh ferences rituále, Bernardus Sannig gyűjteménye is eljutott hozzánk. Egy másik ilyen népszerű gyűjteményt jelentett az Einsiedelnben kiadott *Manuale benedictionum...* című szertartáskönyv, amely bizonyítottan elterjedt a hazai szerzetespapság mindennapi használatában. A népszerű kötet „*Ordo benedicendi panes in festo S. Agathae contra ignis periculum*” címmel közli az általunk vizsgált szertartás lefolytatását.²⁴ Mindezek a szertartásleírások bizonyára mintául szolgáltak azon 18. századi, hazai kiadású gyűjtemények készítői számára, amelyek már kifejezetten magyarországi használatra készültek. Ezek között az *Arca Domini és a Fasciculus Triplex* jelentősege emelkedik ki témánk szempontjából.

Az *Arca Domini* című imakönyv jónéhány kiadást megért a 18-19. század folyamán. Az azonos címen megjelent gyűjtemények tartalmi és formai szempontból lényegesen különböznek egymástól, némelyik kiadás több, némelyik jóval kevesebb áldás szövegét tartalmazza. Számunkra jelen esetben nem e kiadások összehasonlító elemzése, hanem mindössze az a lényeges, hogy az 1774-ben, Pozsonyban megjelent változat magába foglalja az Ágota ünnepén történő kenyér és víz megáldásának előzőekben emlegetett formuláját.²⁵ Ugyanez a rítus – a benedikciók túlnyomó többségével együtt – az 1843. évi kiadásból már hiányzik.²⁶ A szertartás egy zoltárból, egy könyörgésből és egy rövid áldásból állt. Ugyanez a rövidebb forma szerepel a *Manuale benedictionum* gyűjteményében.

A szertartás lefolytatásának részletesebb bemutatásánál a jezsuita ihletésű *Fasciculus Triplex* leírását követjük, amelyik az általunk ismert leghosszabb és legteljesebb szöveget tartalmazza. Az 1739-ben, Nagyszombatban megjelent benedikció és exorcizmus gyűjtemény vonatkozó szertartásleírása a „*Benedictio panis contra pericula ignium in festo S. Agathae*” cím alatt található. A kötet összeállítója bevezetésekképp rövid magyarázatot fűzött az áldáshoz. Eszerint szerfölött kegyes és hasznos szokás sokhelyütt a Szent Ágota-napi kenyéráldás. A tűzvész elleni szentelményt a hívek hazaviszik, és szükség esetén a lángok közé vetik. „Ahol pedig ez a szokás még nincs bevezetve, vezessék be dicséretesen, és a templomban, a mise előtt vagy után végezzék el az áldást” – fordítható magyarra az előírás latin szövege. A szertartás a 66. zoltárral kezdődött, majd a responzórium után három hosszabb imádság következett. Az első két oráció Jézus Krisztus felé irányult, akitől Ágota szűz és vértanú érdemeire való hivatkozással azt kérték, hogy az így megszentelt kenyerek – a lángok közé vetve – alkalmasak legyenek az akár természetes, akár természetfeletti keletkezésű tüzek megfékezésére és eloltására. A harmadik könyörgés a „mindenható Istenhez” szólt, akitől szintén Ágota közbenjárására ugyancsak a tűz elleni védelem különleges erejének kiárasztását kérték a kenyerekre, amelyeket – ahogy az

²³ POL 1701. 87-89.; 1884. 443.

²⁴ MB 1685. 92-93.

²⁵ AD 1774. 189-190.

²⁶ AD 1843.

ima fogalmaz – a hívő nép kegyesen felajánlott megszentelésre. A szertartás a következő áldással zárult: „A mindenható Isten, az Atya, a Fiú és a Szentlélek áldása, és Szent Ágota szűz és vértanú közbenjárása szálljon le és maradjon e kenyereken, valamint mindenkin, aki ezekből fogyaszt. A mi Urunk Jézus Krisztus által, Ámen.” Végezetül a kenyereket meghintették szenteltvízzel és láng fölé tartották.²⁷

A rendelkezésünkre álló liturgikus források tanulságainak összegzéseként valószínűsíthető, hogy a késő középkori keletkezésű áldás, amely a 16. századtól adathozható a nyugat-európai egyházi gyakorlatban, a 17. században különféle közvetítő csatornákon keresztül terjedt el a cseh, lengyel és magyar területeken. A benediktus elterjesztésében a szerzetesaptság, közülük is elsősorban a ferencesek játszottak kiemelkedő szerepet, akik az egyházi hierarchia alsó rétegeként különösen fogékonyak voltak a népi vallásosság mélyen gyökerező igényeinek kiszolgálására. Közismert, hogy a ferencesek kolostoraik és misszióközpontjaik révén kiemelkedő szerepet játszottak a hódoltsági területek katolikus pasztorációjában. Az idézett adatok és más hasonló jellegű áldások párhuzamos sorsa alapján feltételezhető, hogy az Ágota-kenyér használata az alföldi, dél-alföldi területeken is elterjedt a 17-18. században. Erre utal a kalocsai egyházmegye rituáléjának említett előírása, és ezt erősítik a *Fasciculus Triplex* itteni használatára vonatkozó egyértelmű adatok.²⁸

Az Ágota-napi kenyér-áldás azon egyházi szokások közé tartozik, amelyek a 20. századra már kivesztek a mindennapi gyakorlatból. A tűzvész ellen oltalmazó Szent Ágota szerepét a XVIII. század folyamán nálunk is fokozatosan a Flórián-kultusz váltotta föl. Ágota tiszteletét mindössze néhány templomtitulus és harangfelirat őrizte meg az utókornak.²⁹ A magyar népi hiedelmek és szokások körében szintén meglehetősen kevés adatot rögzítettek február 5-höz kapcsolódóan. Némely alföldi tájokon a naphoz „gonoszűző” hagyomány társul. Szendrey Zsigmond jászladányi gyűjtésében szerepel, hogy a házakat és az ólakat „körülsepréssel zárják el Ágota napján”.³⁰ Penavin Olga a délvidéki magyarok kalendáris szokásai között a következőket írja e napra vonatkozóan: „Körülseprük a házat, az ólakat, hogy kiűzzék a háziférgeket, bogarakat. Most van az ideje a tavaszi munkák megkezdése előtt, hogy megszabaduljon az ember, az állat a házban elszaporodott, bajt, betegséget terjesztő, kárt okozó férgektől, bogaraktól.”³¹ Konkrét néprajzi adatot az Ágota-napi kenyér szentelésére vonatkozóan mindössze egyet ismerünk, Bálint Sándor jóvoltából. Talán saját gyűjtéséből származik az információ, miszerint a 20. század elején a Tisza menti Nagykőrű katolikus népe az Ágota napján megáldott kenyeret a vízbefúrtak helyének megállapítására használta.³² A más hazai és európai vidékeken is ismert

²⁷ FT 1739. 28-30.

²⁸ Kiragadott példa gyanánt említjük a bácskai Bezdán plébániai könyvvállományáról készült 1767. évi lajstrom adatát: Kalocsai Érseki Levéltár (KÉL) 1. E. 16. kötet. 320. A szomszédos Küllöd plébániája számára maga Csáky Miklós érsek adományozta a *Fasciculus Triplex* egy példányát a XVIII. század közepén. KÉL 1. b. Küllöd. 1. a. Könyvjegyzék (1756)

²⁹ Bálint 1977. I. 208-209. Az egyik hazai, vélhetően középkori eredetű Szent Ágota-patrociniumról lásd a perenyi templom történetét feldolgozó tanulmányt: Medgyesy-Schmikli 2004. 517-522.

³⁰ Szendrey 1941. 104.

³¹ Penavin 1988. 48.

³² Bálint 1977. I. 209.

eljárás, amely szerint a víz tetejére helyezett kenyérdarab megmutatja az áldozatok tartózkodási helyét, általában vagy a nagypénteken szentelt, vagy az első sütetből származó kenyér hiedelemkörébe tartozik.³³

Jóllehet az Ágota tiszteletére megáldott kenyér tűzvész elleni felhasználására nincs megbízható néprajzi adatunk, úgy véljük, hogy a fentebb bemutatott áldás hazai elterjedése és forrásokkal alátámasztható jelenléte az egyházi gyakorlatban végső soron hozzájárulhatott általában a kenyér ilyen jellegű funkciójához. A magyar néphitben leírások sokasága szól a kenyér tűzvész-távoltartó szerepéről. Ezekben időnként szó esik az ilyen célra felhasznált kenyér különlegességéről: sokszor az elsőnek kisült, ujjnyomással is megjelölt kenyeret, ritkábban a pénteken, nagypénteken süttött kenyeret tartották e célra alkalmasnak. A kenyeret helyenként a házak kapujára tiszték, máshol tűz esetén felfordították az asztalon vagy a házi tűzhelybe hajították. Néhol a bajban kenyérral a kezükben háromszor megkerülték a házat, hogy ne terjedjen át arra is a tűz. A néprajzi kézikönyvben Pócs Éva a szokást „kvázi-áldozati cselekmény”-nek nevezte. Véleménye szerint „a tüzet nem tisztelték természetfeletti lényként, de valamilyen nem konkretizált félelmetes erő volt, amely bizonyos cselekményekkel mintegy kiengesztelhető”.³⁴

A tűzelhárító kenyér „elemi” gondolatának története, eredetének fejtegetése nem a feladatunk, és rövid áttekintésünknek nem is az volt a célja, hogy hipotézisek ijesztő mélységeibe rántsa az olvasót. Az időnként így is kényszerű következtetésekre épülő vizsgálatunk már akkor elérte célját, ha sikerült ráirányítani a figyelmet a népi kultúra egy-egy szokáselemének háttérben rejlő művelődéstörténeti folyamatok tisztázásának jelentőségére.

Irodalom

AD

1774 *Arca Domini... Posonii*

1843 *Arca Domini... Agriae*

AS

1658 *Acta Sanctorum Februarii... Antwerpiae*

BÁLINT Sándor

1938 *Népiünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*. Budapest.

1944 *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Kassa.

1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Budapest.

1977 *Ünnepi kalendárium*. I-II. Budapest.

BÁRTH Dániel

1999 Asszonyavatás. *Ethnographia* CX. 359-398.

2000 Szent Didák csodás vize. Adalék a ferences szentkultusz magyarországi

³³ HDA I. 209.; Freudenthal 1931. 187.; Bálint 1944. 114.; Kovács 1982. 140.; Verebélyi 1998. 192.

³⁴ Pócs 1990. 679-680.; Verebélyi 1998. 103., 233., 337. Az európai (elsősorban német) párhuzamokra lásd a tűz elleni védekezés témájának történeti és néprajzi összefoglalását: Freudenthal 1931. 355-448.

- történetéhez, in: BALÁZS Géza és mások (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. I-II.* I. Budapest, 261-274.
- 2002 Újjáépítés és reform. Egyházi törekvés a vallásos népélet újjászervezésére Patachich Gábor kalocsai érsek idején (1733-1745). *Vigilia* 67. 9-16.
- 2004 Egyházi benedikciós gyakorlat a kora újkori Magyarországon. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest. 30-46.
- COL
1738 *Rituale Romano-Colocense...* Budae.
- CZOBOR Béla
1900 Az esztergomi bazilika, in: FORSTER Gyula (szerk.): *III. Béla magyar király emlékezete.* Budapest, 174-190.
- DERCSÉNYI Dezső
1947 *Az esztergomi porta speciosa.* Budapest.
- FRA
1685 *Rituale Franciscanum... ex variis ritualibus coordinatum a Fr. Bernardo Sannig...* Neo-Pragae.
- FRANZ, Adolph
1909 *Die kirchlichen Benedictionen im Mittelalter. I-II.* Freiburg im Breisgau.
- FREUDENTHAL, Herbert
1931 *Das Feuer im deutschen Glauben un Brauch.* Berlin – Leipzig.
- FT
1739 *Fasciculus Triplex exorcismorum, et benedictionum ...* Tyrnaviae.
- HDA
1927–1942 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.* Hg. von Hanns Bächtold-Stäubli unter Mitwirkung von Eduard Hoffmann-Krayer. I-X. Berlin – Leipzig.
- KOREN, Hanns
1934 *Volksbrauch im Kirchenjahr.* Salzburg – Leipzig.
- KOVÁCS Endre
1982 *Doroszló hiedelemvilága. Újvidék.*
- LS
1523 *Liber Sacerdotalis, sive agenda parochorum...* Venetiis.
- LThK
1930–1938 *Lexikon für Theologie und Kirche. I–X.* Freiburg im Breisgau.
- MARTÉNE, Edmund
1736–1738 *De antiquis Ecclesiae ritibus. I–IV.* Antverpiae.
- MB
1685 *Manuale benedictionum, rituumque ecclesiasticorum...* Typis monasterii Einsidlensis
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert
2004 Szent Ágota, Nepomuki Szent János és Szent Vendel tisztelete Perenyén. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6. I-II.* I. 517-531. Veszprém.
- OLM
1694 *Agenda seu Rituale Olomucense...* Brunae.

PASCHER, Joseph

1963 *Das liturgische Jahr*. München.

PENAVIN Olga

1988 *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében*. Újvidék.

PÓCS Éva

1990 Néphit, in: DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII*. Budapest, 527–692.
2002 „Én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájos”: egyházi benedikció – paraszti ráolvasás, in: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. Budapest, 173–211.

POL

1701 *Rituale Sacramentorum ac aliarum ecclesiae Caeremoniarum...* Vilniae.
1884 *Rituale Sacramentorum ac aliarum ecclesiae caeremoniarum...* Cracoviae.

ROM

1635 *Rituale Romanum Pauli V. Pont. Max. iussu editum*. Brixiae.

SIMÁNDI Katalin

2001 Szentek a latin nyelvű harangfeliratok tükrében, in: BARNA GÁBOR (szerk.): *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szeged, 166–181.

SZENDREY Zsigmond

1941 A tavaszelő ünnepkörének szokásai és hiedelmei. *Ethnographia LII*. 101–110.

THOMAS, Keith

1971 *Religion and the Decline of Magic*. New York.

VEREBÉLYI Kincső (szerk.)

1998 *Néphit szövegek*. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XIX. kötet) Budapest.

VOGEL Máté

1866–1868 *Szentek élete. Vogel Máté Jézus-társasági atya után magyarítva. I–III*. Kalocsán.